

«متن پژوهی موضوع محور»؛ الگوی «داده‌یابی جامعیت‌گرا»^۱

ذبیح الله نعیمیان

یکی از مهم‌ترین عناصر مؤثر در آموزش منتهی به «فهم اجتهادی»، تسلط بر محتوای منابع مختلفی است که فقها و اصولیان برجسته، دستاوردهای پژوهشی و تأملات نظری خود را در آنها به یادگار نهاده‌اند.

در این میان، فقه پژوهی می‌بایست بر دستیابی به تسلط کافی و وافی نسبت به منابع و متون پژوهشی تکیه زند. این امر مقتضی متن پژوهی است. «متن پژوهی مسئله محور» موارد بسیار جزئی را دنبال می‌کند. اما «متن پژوهی موضوع محور» می‌تواند به صورت عام‌تری تعریف شود و منظومه‌ای از مسائل مربوط به یک موضوع را دنبال کند. چنان‌که، هر یک از ابواب فقه معمولاً حول و حوش یک موضوع به عنوان محور مشترک یک دسته از مسائل شکل می‌گیرد.

«متن پژوهی موضوع محور» یا «متن پژوهی موضوعی» را می‌توان الگویی عملی برای حفظ تمرکز بر یک محور پژوهشی در نظر گرفت. گویا، گاه اقتضانات پژوهشی فقه پژوهان را وارد برخی دیگر از ابواب کرده و آنان را برای تکمیل پژوهش‌ها و تأملات

۱. این نوشتار در تاریخ ۱۴۰۴/۹/۲۶ به دفتر نشریه ارسال شده است.

فقهی خود به بررسی مسائل مختلفی در خلال آن ابواب ترغیب می‌کنند. در این زمینه توجه و تأمل در مسائل زیر می‌تواند مفید باشد:

الف. ابعاد «متن‌پژوهی موضوع‌محور»؛

ب. سبک‌های «متن‌پژوهی».

الف. ابعاد «متن‌پژوهی موضوع‌محور»

متن‌پژوهی موضوع‌محور ابعاد مختلفی دارد. بی‌تردید، فضایی فقه‌اندیش و فقه‌پژوه وقتی این الگو را در فقه‌اندیشی و فقه‌پژوهی خود وارد خواهند کرد که به آن به‌دیده‌ی الگویی موفق و کارآمد نگاه کنند. ازاین‌رو، تأمل در ابعاد آن مفید یا حتی ضروری است:

۱. اهمیت و ضرورت «متن‌پژوهی موضوع‌محور»؛

۲. اهداف «متن‌پژوهی موضوع‌محور»؛

۳. نیازهای مقتضی «متن‌پژوهی موضوع‌محور»؛

۴. سطوح «متن‌پژوهی موضوع‌محور»؛

۵. مراحل «متن‌پژوهی موضوع‌محور»؛

۶. اقدامات مناسب در «فرایند متن‌پژوهی موضوع‌محور».

۱. اهمیت و ضرورت «متن‌پژوهی موضوع‌محور»

دستیابی به توان «فهم اجتهادی» هدفی است که متضمن تسلط به اقوال و تأملات نظری فراوانی است که علمای فرزانه و فقهای فرهیخته در سده‌های مختلف به یادگار نهاده‌اند. اما فقه‌دانشی گسترده است. به‌رغم آن‌که، دستیابی به اجتهاد مطلق ارزشی اساسی است. اما این امر بدان معنا نیست که با توسعه‌ی شتابان این دانش می‌توان انتظار داشت که یک فقیه متضلع بتواند در عرض چند سال و به سرعت همه‌ی ابواب فقه و نیز مسائل گوناگون پیشین و نوپیدا در هر یک از آن ابواب را مورد تأمل عمیق قرار دهد. ازاین‌رو، حرکت به سمت اجتهاد موضوع‌محور امری است که می‌تواند بسیاری از نیازهای فقهی را در عرصه‌ی فقه‌پژوهی رفع کند.

فقهای پیشین متون گران‌باری را برای ما به یادگار گذاشته‌اند. نکته‌سنجی‌های فراوان

آنان فقط بیان‌گر تبحر آنان در تولید تأملات عمیق نیست. بلکه، ره‌آموز و راه‌برنده‌ی فقه معاصر است. تأمل در متون فقه‌های آنان را نمی‌توان مانعی برای فهم و استنباط مستقیم از آیات و روایات دانست. بلکه، تأملات آنان نعمتی است که خداوند متعال از طریق آنان به فقه‌آموزان و فقه‌پژوهان بعدی قرار داده است.

در این میان، محتوای متن‌پژوهی موضوع‌محور رویکردی است که می‌تواند فقه‌پژوهی را غنا بخشد و دست‌آورد فقه‌های پیشین را با تأملات اجتهادی معاصر در یک‌جا جمع کند. چه آن‌که، تجربه نشان می‌دهد بسیاری از نکته‌سنجی‌ها را خداوند متعال فقط در اختیار افراد خاصی قرار داده است و دستیابی به آن نکات فقط با مراجعه به تراث فقهی آنان فراچنگ می‌آید. به تعبیر دیگر، چه بسا بسیاری از نکات را خداوند مستقیماً در ذهن فقه‌آموزان، فقه‌پژوهان و فقها القا نکند. حکمت الهی اقتضائات خاص خود را دارد که بی‌تردید بر فقه‌آموزی و فقه‌پژوهی امروز و فردا حاکم است.

۲. اهداف «متن‌پژوهی موضوع‌محور»

هر فعالیت پژوهشی می‌تواند اهداف خاصی را دنبال کند. چنان‌که، متن‌پژوهی موضوعی به دنبال اهداف زیر تعریف می‌شود:

۱. آشنایی و تسلط بر همه یا عمده‌ی متون تخصصی و دیدگاه‌های مطروح در موضوع مورد نظر؛

۲. دستیابی به تحلیل عمیق و جامع نسبت به محتوای متون مورد پژوهش؛

۳. بازاندیشی انتقادی و گشودن افق‌های جدید.

۳. نیازهای مقتضی «متن‌پژوهی موضوع‌محور»

هر بحث فقهی یا اصولی با سابقه‌ای را می‌توان متکی بر ادبیات و پیشینه‌ای علمی دانست که به تدریج شکل گرفته است و می‌تواند حاوی تأملات ژرف‌کاوانه‌ای باشد که دستیابی و طرح آنها توفیقی برای پیشینیان بوده است. ابعاد مختلفی در ادبیات پژوهشی می‌توان سراغ گرفت که نیاز به تسلط بر آنها وجود دارد. عمده‌ی نیازهای مزبور عبارتند از:

۱. نیاز به آشنایی با «تاریخ تحوّل موضوعات»؛
۲. نیاز به آشنایی با «تاریخ تحوّل مفاهیم فقهی و اصولی»؛
۳. نیاز به آشنایی با «تاریخ تحوّل دسته‌بندی‌ها»؛
۴. نیاز به آشنایی با «تاریخ پیدایش و تحوّل مسائل»؛
۵. نیاز به آشنایی با «تاریخ روش‌های استنباط و اجتهاد»؛
۶. نیاز به آشنایی با «تاریخ پیدایش و تحوّل استدلال‌ها»؛
۷. نیاز به آشنایی با «تاریخ طرح اقوال».

تأملات اجتهادی فقهی و اصولی از موضوع‌شناسی، مفهوم‌شناسی و مسئله‌شناسی آغاز شده و با تلاش استقرایی فقها برای آگاهی نسبت به دیدگاه و اقوال دیگر فقها درباره هر مسأله‌ای غنای علمی یافته و سرانجام از طریق بازاندیشی فقیهانه به افتاء و در بسیاری از موارد به ثبت و نگارش فرایند ژرف‌اندیشی‌های اجتهادی انجامیده است. بی‌تردید، هم آموزش و یادگیری مهارت‌های اجتهادی می‌تواند نیاز به ژرف‌خوانی و تسلط بر چنین پیشینه‌ها و ادبیات پژوهشی را برجسته کند و هم می‌تواند تلاش‌های مجتهدان سخت‌کوش را غنای علمی ببخشد. چنان‌که، ژرف‌خوانی آموزشی و تلاش برای تسلط بر ادبیات پژوهشی در هر موضوعی هنگامی می‌تواند مؤثر واقع شود که به عنوان هدفی آگاهانه تعقیب شود. به تعبیر دیگر، هم اصل چنین تلاشی ضرورت آموزشی دارد و هم خودآگاهی نسبت به چنین نیاز و ضرورتی، لازم است و می‌تواند توانمندی و کیفیت جهت‌گیری علمی علم‌آموزان را افزایش دهد.

۴. سطوح «متن‌پژوهی موضوع‌محور»

تلاش برای تسلط بر مباحث فقهی یا اصولی در رویکرد متن‌پژوهانه را می‌توان در سطوح مختلفی دانست:

۱. اکتفا به «متن‌پژوهی فردی»؛
۲. تشکیل حلقه‌ی بحث برای «متن‌پژوهی گروهی»؛
۳. استفاده از اساتید قوی در کنار «متن‌پژوهی فردی» یا «متن‌پژوهی گروهی»؛
۴. اکتفا به مطالعه و دقت ذهنی در هر یک از سطوح فوق؛

۵. ثبت نتایج مطالعات و تأملات مزبور در قالب‌های مختلف؛
۶. تهیهی «نظام جامع موضوعات و مسائل» و «تألیف مقالات و کتب پژوهشی».
- تنوع وضعیت افراد مقتضی آن است که نتوان انتظار یکسان از همه‌ی آنان داشت. از این‌رو، انتخاب هر یک از سطوح فوق می‌تواند بر اساس مؤلفه‌های زیر باشد:
۱. میزان علاقه‌ی فردی به موضوع و حوزه‌ی مطالعاتی - پژوهشی؛
۲. حوزه و دایره‌ی نیاز فرد و جامعه؛
۳. میزان برخورداری از شرایط و زمینه‌ی مناسب برای ارتقای سطوح متن پژوهی؛
۴. میزان ظرفیت و توان فرد یا گروه.

۵. مراحل «متن پژوهی موضوع محور»

- متن پژوهی موضوع محور مقتضی اتخاذ مراحل زیر پس از تعیین موضوع و حوزه‌ی مطالعاتی و پژوهشی است:
۱. شناسایی متون مربوط به آن موضوع؛
 ۲. دسته‌بندی متون مزبور به صورت تاریخی؛
 ۳. دسته‌بندی متون مزبور از منظر غنای محتوایی؛
 ۴. دسته‌بندی متون مزبور از منظر اهمیت مؤلفان آنها؛
 ۵. بررسی «تبویب‌های مختلف» در متون مزبور برای «تعریف فرآیند متن پژوهی»؛
 ۶. تهیه‌ی سیر مطالعاتی مناسب با موضوع و وضعیت علمی خود و آغاز به مطالعه‌ی شخصی؛
 ۷. گزینش متون نیازمند به مباحثه‌ی گروهی و تعیین سیر مناسب متن پژوهی گروهی؛
 ۸. تعمیق مباحث از طریق استفاده از دروس اساتید قوی؛
 ۹. شناسایی مسائل مهم و مباحثه با اساتید درباره‌ی آنها؛
 ۱۰. نگارش دیدگاه‌های خود به صورت منظم و در قالب‌های تعریف شده‌ای چون تعلیقه‌زنی و حاشیه‌نویسی، تهیه مقاله علمی - پژوهشی، کتاب؛

۶. اقدامات مناسب در «فرایند متن پژوهی موضوع محور»

در فرایند متن پژوهی موضوعی می توان از طریق برخی تلاش های ذهنی به غنای متن پژوهی افزود و با افزایش دایره ی دقت و تلاش ذهنی به دستاوردهای بسیاری دست یازید. برخی از این امور را می توان بدین صورت برشمرد:

۱. دقت در «سیر تحوّل مفاهیم» و «زمینه شناسی پیدایش و تحوّل آنها»؛
۲. «اصطلاح شناسی تطبیقی» در خلال کاربردهای مختلف؛
۳. دقت در «سیر تحوّل دسته بندی ها» و «زمینه شناسی پیدایش و تحوّل آنها»؛
۴. دقت در «سیر پیدایش و تحوّل مسائل» و «زمینه شناسی پیدایش و تحوّل آنها»؛
۵. دقت در «سیر تحوّل مبانی اجتهادی» و «زمینه شناسی پیدایش و تحوّل آنها»؛
۶. دقت در «سیر تحوّل روش های اجتهاد و استنباط» و «زمینه شناسی پیدایش و تحوّل آنها»؛
۷. دقت در «سیر پیدایش و تحوّل اقوال مختلف» و «زمینه شناسی پیدایش و تحوّل آنها»؛
۸. بررسی مقایسه ای «تبویب های مختلف» در فرایند متن پژوهی و «زمینه شناسی پیدایش و تحوّل آنها»؛
۹. تلاش برای دستیابی به «نظام موضوعات»؛
۱۰. تلاش برای دستیابی به «نظام احکام»؛
۱۱. تلاش برای دستیابی به «نظام اولویت ها»؛
۱۲. تلاش نظری برای رسیدن به «تبویب مناسب و مطلوب» در فرایند متن پژوهی؛
۱۳. توسعه ی مسئله شناسی (با تأکید بر نیازها و علائق)؛
۱۴. نمایه زنی های موضوعی و ترتیبی (با تأکید بر نیازها و علائق)؛

ب سبک های «متن پژوهی»

سبک های مختلفی را می توان در متن پژوهی از یکدیگر تمییز داد. تنوع این سبک ها مقتضی آن است که گزینش و ترجیح هر یک از آنها مبتنی بر ویژگی های این سبک ها

و تناسب این سبک ها با نیازهای علمی باشد. برخی از سبک ها را می توان در عناوین زیر بازشناخت:

۱. متن پژوهی موضوعی؛
۲. متن پژوهی تسلسلی (بر اساس «تسلسل تاریخی»)

۱. متن پژوهی موضوعی

متن پژوهی موضوعی بر این اساس است که متونی مورد شناسایی و کنکاش قرار گیرند که صرفاً به موضوع خاص تعلق دارند. این سنخ از متن پژوهی فوائد و مزایای خاص خود را دارد. چنان که، توجه پژوهش گر فقهی صرفاً محدود به یک امر است و از این طریق می تواند دیدگاه ها و نیز شکل گیری نکته سنجی های جدید را به خوبی مورد توجه قرار دهد.

ضعف صوری این سبک به این نکته بازمی گردد که بسیاری از متونی که حاوی مطالب مفید ناظر به آن موضوع اند، به راحتی فراچنگ نمی آیند و نمی توان پژوهش را محدود به پژوهش های عنوان دار کرد. چنان که، سیر تاریخی مباحث لزوماً در این پژوهش مورد توجه قرار نمی گیرد.

۲. متن پژوهی تسلسلی (بر اساس «تسلسل تاریخی»)

متون مختلف فقهی و اصولی از ویژگی های مختلفی برخوردارند که توجه به آنها ضروری است. بر این اساس توجه به مؤلفه های مختلف زیر شایان توجه است:

یک. توسعه ی تدریجی مباحث مقتضی «تفاوت حجم و کمیت متون»: معمولاً هر یک از ابواب و مباحث فقهی و اصولی به صورت تدریجی توسعه یافته و دایره ی مسائل و موضوعات بیش تری برخوردار شده اند. از این رو، ابواب و مباحث مزبور در ادوار دو دانش فقه و اصول فقه از حجم کمتری برخوردار بوده اند. اما به تدریج بر حجم مطالب مزبور افزوده شده است. این امر مقتضی آن است که در فرصت کمتری می توان بر محتوای رسائل و کتب کهن تر تسلط یافت و تنظیم سیر مطالعه متون و تقدیم متون کهن تر در متن پژوهی موضوعی می تواند ترجیح پیدا کند.

دو. توسعه و تکامل تدریجی دقت نظرها: تأملات نظری در هر یک از علوم مقتضی رشد تدریجی آنهاست. رشد مزبور در ارتقای کیفی مباحث خود را نشان می‌دهد. به تعبیر دیگر، رشد و تطوّر مباحث علمی مقتضی ارتقای سطح مباحث خواهد بود. این تکامل کیفی مقتضی آن است که آغاز شدن متن‌پژوهی موضوعی از متون کهن‌تر، مقتضی سیر از بحث‌های ساده‌تر به بحث‌های پیچیده‌تر باشد.

سه. سیر تطوّر مفاهیم و اصطلاحات؛

چهار. سیر تطوّر و توسعه‌ی تدریجی دسته‌بندی‌ها؛

پنج. سیر تطوّر مبانی؛

شش. سیر تطوّر استدلال‌های جدید.